

Annak ellenére, hogy nem maradt fenn túl sok könyve Kanizsai Pálfi Jánosnak, egyéb adatokból mégis csak egyfajta képet alkothatunk olvasmányműveltségéről. Egy olyan eruditív ember képe rajzolódik ki előttünk, aki egyaránt olvasta a kortárs s a közel kortárs szerzőket, igen képzett volt a korabeli teológiai hitvitákban. Ahhoz, hogy eredményes munkát tudjon végezni, hogy meggyőzően tudjon fellépni vitapartnereivel, vallási ellenfeleivel szemben, erre szüksége is volt. Fennmaradt művei, alkotásai, levelezése alapján egy rendkívül impulzív, tevékeny emberrel ismerkedhetünk meg.

ZVARA EDINA

Nicolaus Müller, brassói könyvnyomtató kiadói programjához. 1681-ben Brassóban megjelent a 17. századi német kegyességi irodalom egyik kiemelkedő alkotása, a kor egyik legkedveltebb lutheránus prédikációírójának, Heinrich Müllernek elmélkedésgyűjteménye, a *Geistliche Erquickstunden*.¹ Ezzel az edícióval közel egy időben Lőcsén, év megjelenése nélkül, Samuel Brewer is kiadta a munka Szenci Fekete István által készített magyar fordítását.² Erre a műre, illetve a brassói könyvnyomtató munkásságára szeretném ráirányítani a figyelmet.

Az elmélkedésgyűjtemény szerzője a 17. századi lutheránus művelődés kiemelkedő alakja és elismert szerzője volt, Lübeckből származott, később Rostockban tevékenykedett. Prédikatori tehetőségét bizonyítja, hogy mindössze huszonnégy évesen, 1653-ban kinevezték a rostocki Mária templomban archidiakónusának, 1671-től haláláig (1675-ig) pedig szuperintendens volt. Kegyeségi irodalmi alkotásai tették őt széles körben elismertté és közkedvelté, a legismertebbek ezek közül: *Der Himmlische Liebes-Kuß* (1659), *Kreuz- Buß- und Bet-Schule* (1661), *Geistliche Erquickstunden* (1664-65). Két prédikációgyűjteménye, az *Apostolische Schlußkette* és az *Evangelische Schlußkette* a 19. századig folyamatosan megjelent újrakiadásokban is. Prédikációit gondolati gazdagság és képekben bővelkedő nyelv jellemzi, 1659-ben homiletikai munkát is megjelentetett (*Orator ecclesiasticus*). Az egyházi zene népszerűsítésében is szerepet vállalt, *Geistliche Seelenmusik* címmel négyszáz éneket tartalmazó gyűjteményt állított össze, amelyhez egy elmélkedést is illesztett a zenének az istentiszteleten betöltött szerepéről.

Elsősorban mégis mint szenvedélyes prédikátor emelkedett ki kortársai közül. Retorikai tehetsége és belső elhivatottsága prédikációinak áttörő erőt adott. Nyíltan elutasította és írásaiban több helyütt is kárhoztatta a megmerevedett, külsőségekre adó ortodox vallásosságot,³ különösen ostorozta azokat a lelki tanítókat, akik nem őszintén, nem szívből végzik hivatásukat.⁴ Stílusára jellemző, hogy példáival, megkapó képeivel, közérthető ábrázolásmódjával az azonosulás lehetőségét kínálja az olvasók/hallgatók számára, személyes vallásosságra ösztönözve őket. A kortárs elmélkedő írásokra gyakran jellemző édességes szó-, és üres jelzőéktéményekkel nem él, művei mind az intellektuális, mind az érzelmi túlfeszítettségtől mentesek. Munkásságával egyháza lelki életének megújítására törekedett, a pietizmus egyik előfutárának tekintik. 1675. május 5-én keltezett levelében egyetértően ír Spenernek az Arndt *Postilla* előszavaként (*Pia Desideria*) megjelent reformter-

¹ RMK II. 1479

² RMK I. 1601

³ Ismert volt az egyház négy néma bálványa elmélete, miszerint a mai keresztyéneknek négy néma templombéli bálványa van: a szószék, a keresztelőmedence, a gyóntatószék és az oltár. Ezekkel a külsőségekkel vizsgáltják sokan magukat ahelyett, hogy igaz lelki életet éljenek.

⁴ »Was nicht von Herzen gehet, geht auch nicht zu Herzen«, mondja a *Geistlichen Erquickstunden* 157-es elmélkedésében.

veiről. Müller úgy látja, a jobbításoknak elsősorban az egyetemekről kell kiindulniuk.⁵ Spener Müllernek erre a javaslatára később is többször hivatkozik.⁶ Otto Krabbe, eddigi egyetlen monogárfusa véleménye szerint az evangélikus egyháznak nem volt Müllernél nagyobb szónoka Luther óta.⁷ Kedveltségéről tanúskodik, hogy a Pegnitzschäfertársaság⁸ gyűjteményt jelentetett meg főművéből, a *Geistliche Erquickstunden*ből⁹ és hogy Johann Sebastian Bach kantátaszövegeinek is egyik inspirálója volt.

A *Geistliche Erquickstundent* a német szakirodalom Andachtsbuchnak nevezi. Először Rostockban adták ki 1664-ben, ekkor még csak 150 elmélkedést tartalmazott, 1665-ben újabb százzal bővült (a két rész együtt jött ki 1665-ben összekötve) és a „Theologischen Bedencken von Abgötterey der heutigen Maulchristen” című elmélkedést, a „Von Brüderlicher Bestrafung und andern Stücken Durch. D. Heinrich Müllern” című írásokat, Müllerhez írt kortárs olvasói leveleket, valamint Müller arra adott válaszait is tartalmazta. 1666-tól Frankfurt am Mainban is kiadták – 1666 és 1681 között még kilenc alkalommal –, ezek már háromszáz elmélkedést és az első kiadás egyéb részeit is tartalmazó kötetek. A kiadás nagyobb változtatáson ment keresztül, amikor 1679-ben az eddigi mutatók mellett egy Útmutatóval (Anweisung) is bővült: „Wie diese geistliche Erquickstunden zu Sonn- und Festtägiger Andacht bey den Evangelien und Episteln können gebrauchet und angewendet werden.”¹⁰ Ez mind a brassói kiadásban, mind a kortárs Lőcseiben szerepel, egyik változat sem tartalmazza viszont a külön csatolt két elmélkedést és a leveleket.

V. Ecsedy Judit nyomdászattörténeti monográfiájában foglalkozott a brassói nyomda 17. századi termésével,¹¹ ennek tanulsága, hogy a nyomtatványok legnagyobb része alkalmi nyomtatvány, valamint hogy a műhely főként a helyi szászok számára dolgozott. Megemlíti továbbá, hogy „a nyomtatványok között evangélikus áhítatossági művek, énekeskönyvek, imádságok, és Luther német-latin kis katekizmusa szerepelt”.¹²

A *Geistliche Erquickstunden* Brassóban való kinyomtatása Nicolaus Müllernek (latinosan Mollitor) köszönhető. Müller figyelemreméltó személyisége volt a kora újkori erdélyi művelődéstörténetnek, sajnos személyéről kevés adat maradt fenn. Borsa Gedeon, mint Magyarország területén működő német nyomdászt említi, működésének éveit pedig 1666–1701 közé teszi,¹³ míg Ecsedy Judit 1666–1702 közé.¹⁴ Brassóban a nyomda ekkori újraindulása az udvari muzsikusként és későbbi

⁵ SPENER, Philipp Jakob: *Briefe aus der Frankfurter Zeit 1666–1686*. Band 2. 1675–1676. Hg.: Johannes WALLMANN. Tübingen, 1996. Nr. 135.

⁶ *Uo.* Band 3. Nr. 47, 71.

⁷ Az említett monográfia: KRABBE, Otto: *Heinrich Müller und seine Zeit*. Rostock, 1866.

⁸ Az 1644-ben alapított költőtársaság nevéhez köthető a 17. század egyik poétikai megújulása, a társaság céljának tekintette a német nyelv megreformálását, a költői nyelv továbbfejlesztését.

⁹ *Der Geistlichen Erquickstunden Doct. Heinrich Müllers Poetischer Andachtklang: von denen Pegnitz-Blumengenossen verfasst*. Nürnberg, 1673.

¹⁰ Szenci Fekete István fordításában *Oktatás és Útmutatás, Miképpen kellések embernek ezen Lelki nyugosztaló órákkal az vasárnapi és ünnepnapok evangéliumokra és episztolákra célozni és azokból származó elmélkedésekkel élni* címmel, melyet Szenci néhány helyütt, a már hivatkozott Bibliái locusokhoz továbbiakat gyűjtve, kiegészített.

¹¹ V. Ecsedy Judit: *A könyvnyomtatás Magyarországon a kéziszajtó korában 1473–1800*. Bp. 1999. 118.

¹² *Uo.*

¹³ BORSA Gedeon: *Német nyomdászok a 17. századi Magyarországon*. In: *Könyvtörténeti írások I. A hazai nyomdászat (15–17. század)*. Bp. 1996. Országos Széchényi Könyvtár, 391.

¹⁴ V. Ecsedy: *i. m.* (11. jegyzet) 370.

bíró Michael Herrmann nevéhez fűződik,¹⁵ ő alkalmazta Müllert nyomdászként, aki példátlanul hosszú ideig maradt a műhelyben, a nyomda tulajdonosváltásai alatt is. Michael Herrmann a kortárs források egyaránt említik nyomdaalapítóként és nyomdászként is, de a Brassó város életében betöltött vezető szerepe miatt a nyomda konkrét irányítását inkább maga Müller látta el, még akkor is, amikor a Herrmann család egyéb tagjaira szállt a nyomda.¹⁶

Az 1933-ban, a Honterus-nyomda 400 éves fennállásának tiszteletére megjelent kötet¹⁷ – főként Müller-korabeli forrásokra támaszkodva – szolgál a legtöbb információval a tipográfus személyével kapcsolatban. Blasius Seyberger feljegyzése szerint 1702. május 13-án halt meg, és 46 évig volt Brassó nyomdásza.¹⁸ Ezek szerint vagy az 1657-ik, vagy az 1656-ik év működésének kezdete a brassói műhelyben. Az első adatunk mindenesre 1657-ből származik, ekkor jelent meg ugyanis Müller jóvoltából egy nyomtatvány, amely az idősebb és ifjabb Michael Herrmann közös lakodalmára írott költeményeket tartalmaz.¹⁹ Származására az eddig ismert egyetlen utalás szintén egy kortárs napló-bejegyzéséből származik, Thomas Tartler úgy említi Müllert, mint akit Michael Herrmann Morvaországból hívott a nyomdájába.²⁰ Kortársai nyomdászként elért érdemei mellett kiemelik buzgó vallásosságát (Hermann Tonsch itt azt is felveti, hogy ez esetleg arra utalna, hogy Müller eredetileg a Morva Testvérekhez tartozott) és a költészethez való tehetségét. Több alkalmi írás is bizonyítja, hogy Brassó ismert és kedvelt lokálpatriótája volt. Ránk maradt egy alkalmi költemény, amelyet Johannes Honterus (az egykori iskola- és nyomdaalapító ükunokája) városi prédikátorrá való kinevezése alkalmával szerzett,²¹ valamint az 1689-es nagy brassói tűzvész után is megjelent egy nyomtatvány, amely a városi prédikátor, Johannes Honterus által szerzett imádság mellett Müller

¹⁵ TRAUSCH, Josef: *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denksblätter der Siebenbürger Deutschen*. II. Band, Kronstadt, 1870. 130. alapján: Michael Herrmann 1602-ben született Murány várban és Brandenburgi Katalint követve érkezett Erdélybe. Brassóban házassága után 1629-ben mint a város orgonistáját alkalmazták, karriere dinamikusán ívelt felfelé, 1641-ben már a belső városi tanács tagja és 1646-ban megválasztják a város bírójának, működése alatt nagy tekintélyre és elismerésre tett szert, 1660-ban Brassóban halt meg pestisben.

¹⁶ A brassói tipográfia 1638-tól 1693-ig a Herrmann család tulajdonában állt, 1693-ban a nyomda vezetését Lucas Seuler vette át rokonság révén. Valószínűleg Peter és Martha Pfannenschmidt is a családhoz tartozott, ők 1675–78 között szerepelnek a nyomtatványokban, mint a tipográfia tulajdonosai. L. V. ECSEDEY: *i. m.* (11. jegyzet) 118.

¹⁷ TONSCH, Hermann: *Die Honteruspresse in 400 Jahren*. Kronstadt=Brasso, 1933.

¹⁸ „13. Maii stirbt Nicolaus Müller, 46 jähriger Buchdrucker in Cronstadt.” In: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*. Band VII., Brassó, 1915. 448.

¹⁹ RMK II., 876a. A nyomtatvány részletes megismeréséhez segítséget nyújtottak a készülő *Régi Magyar Nyomtatványok* 4. kötetének szerkesztői. Idézet a megjelenés alatt álló tételből: „Lakodalmi versek. – – A ma már csak töredékesen ismert nyomtatvány idősebb Michael Herrmann nyomdásznak és városbírónak valamint fiának, ifjabb Michael Hermann-nak idősebb, illetve ifjabb Johannes Chrestels özvegyeivel közösen tartott esküvőjére készült. [...] Az esküvőt 1657. december 4-én tartották Brassóban. A címlap hátán Conradus Gesnertől származó idézet olvasható, a férj kötelességeiről. A nyomtatványból csupán négy levél, az A₁, A₄, C₁, C₄ maradt fenn.” Ezeket Petrus Mederus, két ismeretlen szerző, Johannes Müllerus Rupensis, Mart. Herrmannus Coronensis és Nicolaus Müller köszöntései olvashatók.

²⁰ „19. April stirbe der Buchdrucker Michael Helzdörffer, der von dem Nicolaus Müller, den der Herr Mich. Herrmann in vorigen Säkulo aus Mähren an seine Thyphographie berufen” In: *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*. Band VII., Brassó, 1915. 223.

²¹ RMK II. 1418. MÜLLER, (Nicolaus) *Opus Unum, Operarii Plures. Das ist: Kurtzer und einfältiger Bericht: Wie Gott der Himmlische Hausvater, dem Wein=berg der Kron=Städtischen Kirchen, mit getreuen Evangelischen Arbeitern versehen, und von den wilden Säuen, die ihn zuwühlt und verwüstet haben, (Psal. 80. v. 18) gefeget und Wohlgelahrte Herr Magister Johannes Honterus...*

panaszversét is tartalmazta.²² Szinnyi József Müller-szócikkében csak öt munkáját említi, ezt jelenlegi tudásunk szerint további három írással lehet kiegészíteni.²³ Stefan Sienerth szerint Nicolaus Müller a 17. század egyik legtermékenyebb és az erdélyi német nyelvű írásbeliség fejlődéséért leg-többet tevő nyomdása volt.²⁴ Felhívja arra is a figyelmet, hogy Müller gyakran kísérte az általa kiadott munkákat egy „Zusatz”-cal, amiben saját álláspontját közvetítette az olvasóknak.

Sok információval szolgálnak számunkra a *Geistliche Erquickstunden* paratextusai is a kiadás körülményeiről és a felhasználás kívánt módjáról. Nicolaus Müller az elmékedésgyűjteményhez egy rövidebb „Erinnerung”-ot és egy hosszabb előszót is csatolt. A kötet dedikációval kezdődik, Müller a művet Martin Herrmann-nak²⁵, Johann Herrmann-nak és Michael Herrmann-nak²⁶ ajánlja.

A dedikáció után következik az előszó:

„Olyan korban élünk (írja egy teológus) amiről Krisztus régen megjósolta Luc. 18, 8: Ha az ember fia eljön, vélnéd, talál-e majd hitet a földön, igaz, üdvözítő hitet... Sajnos a keresztyének tömegei számára a hit csupán képzelgés, látszat... Az emberek egyébként keveset gondolnak azzal, hogyan éljenek igaz keresztyén hitben, és hogy Krisztusnak hű tanítványai és követői legyenek.”²⁷

²² *RMK II.* 1641

Az esettel kapcsolatban Joseph Teutsch visszaemlékezését idézi TONSCH: *i. m.* (17. jegyzet) 46.

„ist vermutlich der damalige Herr Pfarrer bei der Kathedralkirche [Stadtpfarrer] Herr. Mag. Joh. Honterus, der sich die Not der betrübten Bürger zu Herzen gehen ließ. Folget: Nicolaus Müllers Klag-Lied, in welchem von dem Verlauf dieser Feuers-Brunst gehandelt wird. Im Ton: O Welt, ich muß dich lassen, etc. Des frommen Buchdruckers Gedicht ward also für würdig befunden den Veröffentlichung zusammen mit des gelehrten Stadtpfarrers Gebet!”

²³ A rövidség kedvéért álljanak itt csupán az *RMK* számok: *RMK II.* 876a, *RMK II.* 1418, *RMK II.* 1641, *RMK II.* 1643d, *RMK II.* 1707d, *RMK II.* 1821c, *RMK II.* 1821d, *RMK II.* 1916a

²⁴ SIENERTH, Stefan: *Leseangebot und Buchzirkulation in Siebenbürgen*. In: *Buch- und Wissenstransfer in Ostmittel- und Südosteuropa in der Früher Neuzeit*. Hg.: Detlef HABERLAND. München, 2007. 290–291.

²⁵ SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521-1700*. Szeged, 1992. Nr. 1728. Martinus Hermannus Coronensis Altdorfban (1664), majd Padovában tanult és itt doktorált filozófiából és orvostudományból, peregrinációjából hazatérbe 1670 és 1692 között orvos Brassóban, 1681-től szenátor. 1692-ben halt meg. Michael, brassói bíró fia. Josef Trausch szintén Martint nevezi meg Michael fiaként.

²⁶ SZABÓ Miklós–TONK Sándor: *i. m.* (25. jegyzet) Nr. 2003. tételében szerepel egy ugyanilyen nevű diák, aki 1657. júl. 31-én iratkozott be Strasbourgban. Müller úgy említi Michaelt, mint az idősebb Michael egyetlen gyermekét. Az esküví nyomtatvány alapján bizonyos, hogy volt Michael nevű fia.

²⁷ „Wir leben nunmehr in der Zeit, (schreibt ein Theologus) von welcher der Herr Christus längst zuvor hat geweissaget Luc 18/8. Wenn des Menschen Sohn kommen wird, meynest du, daß er auch werde Glauben finden auff Erden: verstehe einen wahren selig machenden Glauben, ... wie die heutige Erfahrung gnugsam bezeuget... bey dem grössesten Hauffen der Christen die Religion und der Glaube gar ein blosser Wahn, und nur ein Schein... Im übrigen bekümmert man sich wenig, wie einer in der wahren Christlichen Religion würdiglich wandeln, und ein rechtschaffener Jünger und Nachfolger Christi seyn möge.” In: *Geistliche Erquickstunden*. Brassó, 1681. Előszó, számozatlan.

Itt Georg Brasche (Braschius) útmutatókönyvének előszavára hivatkozik.²⁸ Ezzel a helyzetmegítéléssel a korszak teológiai irodalmában gyakran találkozunk, a 17. századi német spiritualizmus toposzá vált bibliai helyéről²⁹ van szó. A hitetlenség, a kereszténység romlottsága hasonló kifejezésekkel jelenik meg, többek között Arndtnál, majd Spenernél is, a *Pia desideria*ban például Pál apostolról szólva: „Ha a megvilágosodott apostol közénk jönne, sok mindent nem értene”, de a jelen állapottal elégedetlen lenne Luther is: „ha üdvözült Lutherünk feltámadna...”³⁰

A továbbiakban Müller Németországra és más országokra is hivatkozik, mint mondja, mindeütt nagy mennyiségben nyomtatnak olyan könyveket, amelyek a Sátán országának lerombolására és Isten országának építésére valók. Itt megidézi Heinrich Müllert és kitér munkáinak nagy számára és azok népszerűségére. Megemlíti továbbá a sziléziai születésű odera-frankfurti lelkészt, Johann Heermann (1585–1647), akit főként énekszerzőként méltat a német irodalomtörténet, de kitűnő szónok és prédikációszerző is volt. Énekeiben Krisztus sebei metaforájával is gyakran él, akárcsak Heinrich Müller.³¹ Az *Erquickstunden* brassói előszavában Heinrich Müller istenes törekvését dicsérve Heermann *Laborum sacrorum continuatio* című postilláskötetéből idézi a kiadó az ugyancsak nagy múltú szót: „sacerdotium non est otium, sed negotiorum negotium.”³² Utal még a könyvek behozatalának nehézségeire és a brassói kiadás indítékára is. Mint írja,

„Ezekben az elszomorító időkben a példányok behozatala Németországból különösen nehéz (pápista országokon keresztül), ezért vettem a fáradságot, hogy ezt a lelki könyvecskét, a jó Isten dicsőségére és kegyes emberek kívánsága szerint Jézus nevében kiadjam.”³³

Az Előszó után egy rövid „Erinnerung” következik, ebben inkább a pragmatikus szempontok kerülnek előtérbe. Megtudjuk, már három éve gyötri a kétség, hogy nyilvánosan közreadhatja-e a nyomtatványt. Jól meg kellett fontolnia ugyanis, hogy milyen fáradsággal és költségekkel jár ebben az országban egy ilyen munka kiadása.³⁴ A kiadó gyakorlati tanácsokkal látja el az olvasókat a könyv

²⁸ Az előszóban a névhez fűzött jegyzet: „M. Georg Braschius, in Praef. Sup. Man. Luneb.” A művet l. www.vd17.de BRASCHE, Georg: *Lüneburgisches new wolverbessertes Handbuch/ Für Reisende zu Land und Wasser*. Lüneburg, 1658.

²⁹ BENZ, Ernst: *Wenn Christus heute wiederkäme... zur Eschatologie des deutschen Spirituallismus*. = Zeitschrift für Kirchengeschichte 1934. 53. sz. 494–541.

³⁰ „... der so hocheleuchtete Apostel würde, wenn er jetzt zu uns käme, selbst vieles nicht verstehen”, „... ob unser seliger Luther, wenn er wieder aufstehen sollte...”. SPENER, Philipp Jakob: *Pia desideria*. Berlin, 1939. 27, 30.

³¹ Erre utal BUNNERS, Christian: *Mystik bei Heinrich Müller, Forschungsbeiträge und Forschungsfragen*. In: *Zur Rezeption mystischer Traditionen im Protestantismus des 16. bis 19. Jahrhunderts*. Hg.: Dietrich MEYER. Köln, 2002. 98.

³² A Szent Bernáttól származó mondást sokan idézték a korban is. LIESS, Bernhard: *Johann Heermann (1585–1647)*. Münster, 2003. 60.

³³ „die Exemplaria auß Teutschland diß hieher (bevorauß durch Bápstische Länder) zu bringen sehr gefährlich, als hab ich die Mühe auff mich genommen / daß ich diß geistliche Büchlein / dem lieben Gott zu Ehren / und auff frommer Leuthe Begehren / in Jesu Namen aufgelegt”

³⁴ „Ich habe zwar gantzer 3 Jahr lang ein Bedencken getragen ob ichs auch wagen und im öffentlichen Druck dir mittheilen sol messen mir wohl bewust was es für Mühe und Vnkosten erfordere ein solches Werck in diesem Lande zu verlegen.”

használatával kapcsolatban, kitér arra az esetre is, ha esetleg hallgatója is akadna a műnek.³⁵ Bár a prédikáció szót nem használja, tanácsaiból mégis egy helyes szónoki előadás képe rajzolódik ki. Az, hogy a tipográfus az elmélkedéseket prédikációra alkalmasnak találta, és az olvasókat ilyen jellegű használatra buzdította, pontosan összecseng a Szenci Fekete István által a lőcsei kiadás előszavában tett javaslatokkal.³⁶ Nicolaus Müller kiadása regisztert is tartalmaz, amely az elmélkedések kulcsszavainak ábécé-sorrendjét követi, így az olvasó tematikus alapon is választhatott az egyes fejezetek között. Végül annyit jegyez meg csupán, hogy a kiadás a frankfurti edíció alapján készült.

Nehéz pontosan megállapítani, hogy általában milyen szerepe volt Nicolaus Müllernek a művek nyomtatásra való kiválasztásában, mindenesetre érdekes rajzolatot mutat a nyomda terméseinek impresszummegadási gyakorlata. Müller neve az impresszumban első alkalommal 1657-ben jelenik meg, mint közreadó. Korábban tárgyaltuk, hogy ebben a nyomtatványban saját munkája is szerepelt. Később nyomdászként Michael Herrmann neve van feltüntetve egészen 1666-ig, annak ellenére, hogy feltételezhetően a nyomdát valójában Müller vezette. Nevének következő felbukkanása éppen Franciscus Rether, brassói születésű, rövid ideig Alsó-Sziléziában is élő, ismert kegyességi szerző énekeit tartalmazó kötet impresszumában található. Ez után megint sokáig, egészen 1675-ig kell várunk nevének újbóli megjelenésére, amikor is a Pfannenschmied család irányítása alá került rövid ideig a nyomda. Az ebben az időben megjelent nyomtatványok nagy részén fel van tüntetve Müller, mint nyomdász, magyarázat lehet erre a nyomda tulajdonosváltása. 1679 után, amikor újra a Herrmann család van tulajdonosként megnevezve, Müller neve már ritkábban marad el az impresszumokból mint a legelső időszakban, bár így is haláláig csak körülbelül a nyomtatványok impresszumának felében jelölik meg. Ezt a megoszlást nem lehet magyarázni a nyomtatványok fajtáival sem, hiszen ez az arány ugyanúgy érvényben van az alkalmi nyomtatványok és a nagyobb művek esetében is. Nicolaus Müller kiváló szerkesztői érzékéről tanúskodik az 1684-ben megjelentetett unikális darab, a páduai Julius Caesar kereskedelmi számtanának sokáig ismeretlenül maradt kétnyelvű kiadása is.³⁷

Mindezekkel csupán azt szeretném mondani, hogy azoknál a műveknél, amelyeknél Müller neve fel van tüntetve, a nyomdász személye talán hangsúlyosabb, jobban az övének tekinthetők, mint a többi esetben. Ilyenek többek közt az 1680-ban megjelenő *Gebet és Gesangbuch*,³⁸ az alsó-sziléziai prédikátor Martin Hyller elmélkedésgyűjteménye,³⁹ valamint a tárgyalt *Geistliche Erquickstunden* is, amelynek Nicolaus Müller által írt önálló kísérő szövegei megerősítenek bennünket a nyomdász-szerkesztő kvalitásairól és a mű önálló kiválasztásáról.

Az elmélkedésgyűjtemény műfaja a 17. században Észak-Magyarországon már népszerű volt, ahogy arra Heltai János is rávilágított újonnan megjelent monográfiájában.⁴⁰ A *Geistliche Erquick-*

³⁵ „Ich muß aber den einfältigen Leser erinnern wie er diß Büchlein mit Nutzen lesen sol sonderlich wenn ihm iemand zuhören wil ic. So muß er (wie den Gelehrten bekannt) auf die puncta interrogationis & eclamationis gute Achtung geben und wo ein solches Zeichen stehet da muß der Leser das Wort also aussprechen als wenn er jemanden umb etwas fragen wollte”

³⁶ SZENCI FEKETE István: *Lelki nyugosztaló órák, avagy háromszáz házi és asztali elmélkedések*. Lőcse, (4 r. „Mivel a’ mi Magyarinknak kevés Postillájok van, ezis egyik lehet, a’ mellyel Postilla gyanánt élhetnek, kiválképpen az ollyatén helyeken, a’ holott Lelki Tanítottok nintsenek. Ebben pedig mint kellessék el-igazodni, meg-mutattya az arrul való jedtzés [...] És így mind háznál, mind uton, s’ mind mezőben praedikatiot tarthat”

³⁷ Erről lásd bővebben: BORDA Lajos: *Páduai Julius Caesar kereskedelmi számtanának ismeretlen kétnyelvű kiadása (Brassó, 1684)*. = Magyar Könyvszemle (118.) 2002. 1. sz. 46–55.

³⁸ RMK II. 1465

³⁹ RMK II. 1477

⁴⁰ HELTAI János: *Műfajok és művek*. Bp. 2008. 79–104.

stundenre érdemes külön figyelmet szentelni ezek kontextusában is, nem csupán a kora és utókora lutheránus művelődésében kiemelkedő szerepet betöltő szerzője, hanem a mű saját érdemei miatt is. Különös nyomatékkal érdemes utalni arra, hogy a százsz lutheránus művelődésben a pietizmust megelőző évtizedek alkalmi, iskolai és praktikus egyházi kiadványai között a személyes kegyesség költői erővel megszólaló hangja, Heinrich Müller műve a kivételek közé tartozik. Ebbe a sorba illeszthető az angol puritanizmus egyik ikonikus munkája, amit két évvel később, 1683-ban adott ki. Ez a mű, mind a Magyarországon, mind a német lutheránusok körében is rendkívül népszerű Lewis Bayly *Praxis Pietatis*ának német fordításából készült kivonata – a válogatás valószínűleg saját munkája.⁴¹ A művek erdélyi megjelentetője, a brassói nyomdász – a jelek szerint – a kortárs német kegyességi irodalomban kitűnően tájékozott volt.

FAJT ANITA

⁴¹ RMK II. 1516. *Schriffmessiger Weg=Waiser, zur seligen Sterbe=Kunst. Das ist: Nothwendiger, und Gottes Wort wohlgegründeter Bericht, wie sich die krancken Leute in ihrer währenden Kranckheit verhalten, auch wie man ihnen auss Gottes Wort zusprechen und sie trösten solle, biss sie selig in Christo einschlaffen. Genommen aus dem schönen Büchlein Praxis Pietatis.* Hn. D. Ludovici BAILL.